

Cristina BORDERÍAS, (ed.): *Género y políticas del trabajo en España 1836-1936*, Barcelona, Icaria / Universitat de Barcelona, 2007, 312 pàgines.

El llibre editat per Cristina Borderías sobre gènere i polítiques del treball a l'Espanya contemporània és el resultat d'un projecte de recerca col·lectiu que, sota la direcció de Borderías, ha reunit aportacions de diferents especialistes en el tema, procedents tant del camp de la història com de la història econòmica. Que els capítols que l'integren tinguin una forta coherència temàtica i historiogràfica no és pas casual, sinó el fruit d'una dinàmica de treball coordinat que, articulada al voltant de seminaris de discussió, ha consolidant progressivament l'equip de recerca en aquests darrers anys.

Encapçala el volum una àmplia introducció de Cristina Borderías, que resulta molt útil en la mesura que avança les interpretacions que comparteixen els autors, així com les aportacions explicatives més específiques de cadascun d'ells. La introducció també pretén situar el volum en el context d'un estat de la qüestió internacional al voltant de diferents discussions historiogràfiques que ha suscitat l'estudi de la divisió sexual del treball en la història moderna i contemporània d'Europa: continuïtat i canvi en la divisió sexual del treball arran de la industrialització; importància dels contextos locals dels mercats de treball per explicar aquesta segmentació; canvi tecnològic com a creador de les condicions per transformar l'organització del treball; diferents explicacions —més culturalistes o més

socioeconòmiques— a la segregació sexual del treball en la transició industrial; les actituds de l'Estat, dels empresaris i dels obrers —associacions principalment— davant el treball femení i la sindicació de les dones. Aquestes qüestions constitueixen els eixos vertebradors a partir dels quals s'articulen els treballs presentats.

A la introducció també es recullen els objectius generals que han orientat la investigació de l'equip, i que pretenen assolir amb aquest llibre: actualitzar les discussions al voltant de la segregació sexual del mercat de treball a l'Espanya contemporània, contribuir empíricament a demostrar la pertinència de la categoria de gènere en l'anàlisi de l'organització del treball i de l'associacionisme obrer, i analitzar les polítiques del treball des d'una triple dimensió, estatal, patronal i de les associacions obreres. Tots aquests objectius es proposa complir-los a través de l'aportació d'evidència empírica per reafirmar determinades hipòtesis de treball.

I, finalment, s'apunta a les discussions historiogràfiques concretes que han guiat el treball dels membres de l'equip de recerca, així com a les resolucions (bastant homogènies) adoptades pels mateixos davant d'aquests debats. Així, hi ha un consens ampli a l'hora de determinar les causes del suport per part dels obrers a la legislació protectora del treball femení a Espanya. Es rebutja, en general, el pes explicatiu de la penetració del discurs de la domesticitat (i de la figura del «*breadwinner*»), i s'argumenta que aquest va ser posterior a la introducció de la legislació protectora, a favor d'una explicació més economicista, segons la qual els obrers rebutjarien la mà d'obra femenina com una forta amenaça de competència en un mercat de treball cada vegada més dominat per una contractació que buscava l'abaratiment dels costos de producció. També coincideixen al voltant de la qüestió de l'impacte de la legislació protectora del treball de les dones sobre el mercat de treball. En aquest cas, a la particularitat del cas espanyol se li atorga un paper important, ja que una tardana legislació, la limitada capacitat de l'Estat per aconseguir-ne l'aplicació real, el protagonisme d'unes elits reformistes impregnades d'un model de gènere basat en l'ideal de domesticitat, i el pes d'uns empresaris molt resistents a aquesta legislació en l'elaboració, aprovació i aplicació de la mateixa es conciten per oferir un resultat que no es pot avaluar més que com a lleu. Una altra discussió que s'anuncia a la introducció és la relativa als motius pels quals les treballadores no van militar, com ho van fer els treballadors, en associacions obreres. Enfront de l'estereotip de la docilitat de les obreres, i a l'explicació que remet a les càrregues familiars que les impedié implicar-se en la mobilització sindical, alguns autors del volum demostren que la mateixa actitud dels treballadors i de les associacions foren en gran part responsables de la inhibició sindical de les obreres. Aquesta última fou en moltes ocasions una resposta a la desatenció d'uns interessos laborals amb una especificitat pròpia de la segregació sexual del mercat de treball.

Els capítols reunits en aquest volum tracten tres problemàtiques, a les quals s'hi dedica un espai desigual. La preexistència de la segmentació sexual en el període preindustrial i la transició cap a un nou sistema d'ordenació de la producció que l'hereta constitueixen el centre d'interès d'un únic capítol, el de Juanjo Romero. «Treball femení i resistència artesana» té l'objectiu d'estudiar l'actitud de les arts preindustrials davant la mà d'obra femenina, prenent com a font la documentació dels gremis de Barcelona de la fi del segle XVIII i del començament del XIX, en vigílies de la seva extinció legal (1834-36). La gran aportació de Romero deriva de l'esforç per contextualitzar l'actitud de rebuig per part dels gremis envers el treball femení en el trànsit de l'ostentació d'un paper central a l'edat mitjana cap a la pèrdua de legitimitat en l'ordenació de la producció i del mercat de treball a la fi de l'edat moderna. Allò que Romero revela és l'especificitat d'un període relativament llarg de declivi econòmic en què s'enxarxen i influeixen diversos processos

com la liberalització de l'ús de treballadores per part d'una monarquia promotora de la producció industrial i de l'intercanvi mercantil, que a més va retirar el suport als gremis, i els equilibris i els conflictes dins de la jerarquia gremial davant els nous desafiaments (mestres i oficials no van respondre de la mateixa manera davant l'augment de la mà d'obra femenina). De manera que, mentre que els mestres donaren suport a la política de contractació femenina perquè abaratia els costos de producció davant d'una pressió comercial creixent, els xicotets mestres donaren suport als oficials (els més perjudicats per aquests canvis) en la protesta contra la contractació de dones. Finalment, Romero subratlla quines foren les implicacions d'aquesta intervenció reguladora per part de la corona i també de l'actitud bel·ligerant d'oficials: la inclusió subsidiària de les dones, al marge de normes i regulacions, en condicions precàries, en tasques de menys estatus, el que es consolidaria com una de les característiques de la indústria moderna.

Els capítols de J. M. Borràs i de Soledad Bengoechea s'ocupen de l'actitud mantinguda pels empresaris catalans davant l'intervencionisme estatal regulant el treball de les dones. Tots dos autors demostren l'existència d'una estratègia patronal de presència en el «eix intervencionista», l'objectiu del qual fou aconseguir frenar o controlar precisament aquest intervencionisme. A la investigació sobre les Junes de Reformes Socials, Borràs revela com els interessos empresarials orientaren el reformisme social i l'intervencionisme públic en les relacions laborals al llarg del primer terç del segle XX. Per fer-ho, analitza la composició i funcionament de les entitats públiques d'inspecció del treball habilitades al començament de segle per vigilar el compliment de la legislació laboral, les Junes de Reformes Socials, l'àmbit de les quals fou provincial i local. Si bé aquest capítol constitueix una aportació d'indubtable interès per a la historiografia dels poders locals i de la penetració dels interessos econòmics en les institucions públiques reguladores del treball, caldria preguntar-se quina n'és la contribució específica al coneixement de la relació entre gènere i treball, ja que podria deduir-se que el funcionament de les Junes que s'investiga fou el mateix per a qualsevol legislació laboral.

En una línia similar es desenvolupa el capítol tercer, dedicat a l'anàlisi de les estratègies dels empresaris catalans davant les iniciatives de l'Estat sobre el treball de les dones. El que Bengoechea posa en evidència són les contradiccions entre, d'una banda, els discursos de gènere de les classes mitjanes i del catolicisme social (orientats, teòricament, per la *Rerum Novarum*), i, d'altra banda, les postures mantingudes per empresaris tèxtils catalans pertanyents a aquests grups. Aquests últims van eludir aquests discursos per defensar el treball de les dones sense limitacions davant la competitivitat dels mercats internacionals i la possibilitat de salaris més baixos per a dones. I, igualment, en revela la implicació en l'elaboració parlamentària de la legislació, sobretot davant la Llei de protecció del treball de dones i nens del Govern Dato (1900), que acabà sent molt menys intervencionista del que inicialment prometia el projecte de llei, ja que ni prohibí el treball nocturn de les dones, ni treballar més de 10 hores diàries a les obreres, ni el treball als menors de 10 anys en fàbriques i tallers (tal com es contemplava en el projecte de llei). El mateix s'investiga en relació amb la Llei de 1912 sobre treball nocturn de les dones. En aquest cas, l'entorpidiment del procés parlamentari per part de la patronal catalana tingué com a resultat l'ajornament de l'aplicació de la Llei fins al 1920 en el cas de vídues sense fills i solteres.

Els cinc capítols restants estan dedicats a l'anàlisi de les estratègies i polítiques de l'associacionisme obrer enfront de l'augment del treball femení, així com l'impacte que van tindre aquestes estratègies en la segmentació sexual del mercat de treball a través de l'estudi de quatre sectors de la indústria catalana: el tèxtil, el sector del metall, la indústria del vidre i el sector de conserves de peix. Tots ells comparteixen la virtut de contextualit-

zar aquestes estratègies en el marc d'unes relacions conflictives entre diferents agents (Estat, empresaris, treballadors) derivades de la instauració d'una nova organització del procés de treball i de les formes de control del mateix que comportaven la industrialització i la tecnificació dels processos productius.

Encara que cadascú adopta diferents marcs temporals d'anàlisi i se centra en les especificitats del sector analitzat, tots ells arriben a conclusions similars en resposta a la qüestió de quin tipus d'estratègies van adoptar els sindicats davant d'un treball femení cada vegada més generalitzat en els diferents sectors, a causa dels canvis tecnològics i l'ús de mà d'obra femenina per part d'uns empresaris que s'enfrontaren a un increment de la competitivitat a través de la reducció de cost de la mà d'obra. Així, una primera estratègia davant d'aquest increment de mà d'obra femenina, que era vista com una dura competència, va consistir en la defensa de la igualtat salarial i en l'atracció-inclusió de les dones a les associacions obreres, amb la intenció de seguir mantenint el control sobre el mercat de treball (més precisament, el femení) que semblava estar escapant a les regulacions de certs sectors com el del vidre (que conservava els vells mecanismes de la cultura artesanal). En un segon moment, ja en les primeres dècades del segle XX (i amb diferents ritmes segons els sectors), tots coincideixen a assenyalar que les associacions obreres van posar en marxa una més oberta campanya d'exclusió, davant el fracàs de l'anterior estratègia.

Carles Enrech analitza els canvis experimentats pel discurs i pràctica sindicals al voltant del treball de les dones en el si del sector tèxtil català, canvis que només es poden comprendre atenent a transformacions més generals des de l'associacionisme d'ofici al «nou sindicalisme de classe». Destaca que en els conflictes del segle XIX les motivacions dels treballadors no només van tenir un sentit *luddita* sinó també de gènere (el «*breadwinner*» era el que tenia dret a ocupar la plaça de filador). A més de subratllar la pluralitat local en els models de segmentació laboral, Enrech analitza les concepcions mantingudes pel societarisme d'ofici sobre el treball de les dones, el seu lloc a la societat, i les estratègies desenvolupades per eliminar la competència femenina (igualtat salarial o integració en els sindicats com a estratègia de control del treball femení). I constata com, amb la crisi del mateix cap a la fi del segle XIX, es radicalitzaren progressivament les estratègies més directes d'exclusió, que es concretaren en la petició de la reglamentació del treball de les dones (prohibició) i en la defensa del salari familiar. Conclou Enrech que el nou sindicalisme arrossegà velles concepcions de gènere que es plasmaren tant en el manteniment d'un model sindical d'ofici molt masculí (socialistes), com en l'oposició a l'organització autònoma de les obreres, tot i acceptar-ne la mobilització en suport de l'emancipació de classe (anarquistes).

Encara que amb altres pautes temporals, el control del treball de les dones per mitjà de la igualtat salarial i de l'associacionisme constituïren també les primeres estratègies de control del mercat de treball per part de les associacions obreres del sector del metall davant l'augment del nombre de dones treballadores. Amb la crisi profunda del sector en els anys trenta, i a causa del fracàs de les anteriors estratègies per controlar la contractació i les condicions de treball, l'actitud es va tornar també més bel·ligerant, recorrent a tres estratègies: exclusió de treballs, exclusió de l'aprenentatge i desvalorització dels treballs realitzats majoritàriament per dones. L'autora del capítol, Conchi Villar, destaca també, com a aspecte que va contribuir a l'articulació d'aquest tipus de polítiques sindicals, la concepció del treballador del metall associat amb la virilitat i la fortalesa física.

Jordi Ibarz també subratlla la rellevància, a l'hora d'explicar l'exclusió de les dones en la indústria del vidre, de les concepcions de masculinitat, articulades en aquest cas entorn de la homenia i la dignitat. Aquestes van configurar una cultura laboral masculina que arrelava amb el procés tradicional d'elaboració del vidre, del qual s'havia mantingut

allunyades a les dones. Un altre aspecte que destaca Ibarz és el de la visibilització de les dones, a partir de 1918, a les mobilitzacions del sector, prenent iniciatives autònomes en defensa dels seus interessos laborals, alhora que proposen estratègies diferents a les directives sindicals, cosa que desmunta la imatge de docilitat de les treballadores. La direcció sindical, en aquest cas de la CNT, intentà controlar aquestes mobilitzacions, com en altres sectors. Finalment, Ibarz insisteix, per explicar la baixa afiliació femenina, en els efectes de la subordinació de les seues reivindicacions laborals a les dels obrers hòmens. Altres sectors, com el de les conserves del peix, analitzat per Maria Luisa Muñoz, experimentaren una evolució similar als anteriors pel que fa a l'augment de mà d'obra de dones i xiquets, així com als mecanismes de control de l'oferta de treball per part dels treballadors (suport a les reivindicacions de les obreres). No obstant això, l'especificitat del sector, una indústria exclosa del compliment de la legislació laboral vigent pel seu caràcter estacional, va marcar profundament la conflictivitat del sector, incloent-hi les vagues protagonitzades per dones.

Per tancar el volum, Eulalia Vega analitza l'actitud del moviment obrer i de les treballadores davant l'assegurança obligatòria de maternitat durant la Segona República. L'aportació d'aquest capítol és triple. D'una banda, destaca la particularitat del cas espanyol (juntament amb Itàlia), que, a diferència d'altres països europeus, va instituir una modalitat de finançament de l'assegurança a través de l'aportació no només de l'Estat, sinó dels patrons i de les cotitzacions de les obreres. En segon lloc, posa l'accent en la complexitat de les reaccions de les obreres, una part de les quals es va manifestar en contra de l'assegurança per aquesta qüestió del finançament, i que es resistien a restar del jornal les cotitzacions per l'assegurança. Finalment, demostra com la reacció dels sindicats estigué mediatitzada per la política general de cadascun d'ells i pels seus enfrontaments per l'hegemonia sindical: mentre que la UGT va donar suport a la legislació del Govern republicà-socialista i es va mostrar indiferent a les manifestacions obreres de protesta, la CNT hi donà suport des del plantejament antiestatista i instrumentalitzà les vagues de les treballadores en benefici de la seua causa revolucionària. La manca de suport a les treballadores es traduí, com ja havia argumentat Ibarz en l'anàlisi de les mobilitzacions en el sector del vidre, en un allunyament dels sindicats.

Les investigacions que componen el volum constitueixen aportacions empíriques rellevants per al coneixement de la divisió sexual del treball a la Catalunya contemporània. En elles es percep l'esforç per contextualitzar i fer complexes les explicacions sobre la segmentació sexual del mercat laboral i de les actituds de diferents agents sociopolítics davant l'augment del treball femení, a través d'estudis empírics que prestin atenció a les especificitats històriques de diferents sectors productius. No obstant això, un altre dels objectius inicials del projecte, el d'aprofundir en la relació classe/gènere, resulta menys aconseguit. I això és així perquè els treballs presentats eludeixen la incorporació de debats historiogràfics i teòrics més recents al voltant de la imbricació de classe i gènere. Debats que han posat de manifest, en primer lloc, que és imprescindible diferenciar, en ambdós casos, entre categories analítiques i conceptes històrics. I, en segon lloc, que la classe no és una identitat que pugui ser aïllada, sinó que concepcions de gènere l'impregnen des de la mateixa configuració inicial. Una anàlisi de la imbricació de classe i gènere que tinguera en compte els debats historiogràfics i teòrics recents requeriria assumir la reconceptualització de les dues categories analítiques, així com les implicacions del caràcter construït històricament i social. Igualment, atendre els significats històrics concrets d'aquests i d'altres conceptes històrics que articulen del mercat de treball en la contemporaneïtat evitaria el perill de naturalitzar aquestes categories, en revelar el seu contingut històric i, en conseqüència, variable.

Aquesta absència d'aprofundiment en debats més recents té implicacions sobre la investigació en diversos sentits. Així, no es concedeix un paper explicatiu rellevant, encara que es tinga en consideració com a element secundari i més aviat descriptiu, a les concepcions de gènere, de feminitat i masculinitat, en la segmentació del mercat laboral que es pretén explicar. De manera implícita o explícita, la causa de major pes se situa en l'augment de la competitivitat, derivada, en última instància, de l'increment de la competència dels mercats internacionals. Però allò que no es pregunta és per què, i en quin moment precís, segons els sectors productius, els treballadors van començar a percebre el treball de les dones en tant que dones com a competitiu. I si en aquesta percepció pogueren intervindre consideracions subjacents al voltant del gènere, no necessàriament identificables amb el model de domesticitat que la imaginació historiogràfica ha elaborat al voltant del segle XIX.

D'aquesta manera, els discursos de gènere s'incorporen a l'anàlisi a partir de la seua comprensió com a discursos ideològics que els sindicats o l'estat utilitzaren al seu antull per justificar les polítiques laborals. És a dir, s'entenen com a recursos justificadors d'una exclusió que es produeix prèviament, motivada en exclusiva per l'augment de la competència de la mà d'obra femenina. Un replantejament de la qüestió hauria de vindre de la mà de pensar els discursos de gènere com a conformadors i constitutius tant de les estratègies d'inclusió/exclusió de les associacions obreres, com de les polítiques laborals de l'estat.

Una conseqüència del plantejament assumit pels autors i les autores del volum és l'aparença de persistència dels discursos de gènere vertebradors de les identitats i pràctiques dels treballadors al llarg dels amplis períodes estudiats (1830-1936 o el primer terç del segle XX). Entre altres qüestions, la historiografia espanyola té pendent, precisament, una anàlisi exhaustiva de quan i com es va desplegar el discurs de la domesticitat, i quins significats precisos va arribar a adquirir al món obrer. Les mateixes preguntes s'haurien de formular sobre el concepte de *breadwinner*: quan i perquè les accions dels treballadors se sustentaren sobre aquesta figura, si aquesta va contenir els mateixos significats al llarg del període estudiat, i quina va ser la relació amb la generalització de la percepció de les dones com a competència. La tendència a assimilar, fins i tot el concepte, amb el cas anglès, és molt temptadora, així que caldria precisar què s'entengué per *«pare de família»* o *«ganapán»* a Espanya. En no aprofundir en l'estudi d'aquest aspecte, la conclusió que es pot extreure sobre els contextos i la rellevància explicativa del *«breadwinner»* en l'acció col·lectiva dels treballadors és contradictòria. Així, mentre que en la introducció es conclou que la figura del *«breadwinner»* no s'estengué fins a la fi del segle XIX (pàgina 23), Carles Enrech li concedeix el mateix pes que a les actituds luddites per explicar el conflicte de les «selfactines» que es va produir en el sector del tèxtil català a mitjan segle XIX (pàgina 133).

Finalment, mentre que resulta ben demostrat que en l'articulació d'un nou model de control del procés de producció i del mercat laboral els tres agents analitzats en el volum exerciren un paper fonamental, de la lectura del volum es desprèn la sensació, probablement no intencionada, que les dones foren utilitzades pels empresaris com a mà d'obra barata, manejades per les associacions de treballadors per mantenir el control del mercat de treball i instrumentalitzades pels sindicats per a les lluites polítiques. Aquesta impressió suscita algunes preguntes al voltant de la qüestió de quin paper es pot concedir a les dones en l'anàlisi de la configuració de noves formes de segmentació sexual del mercat de treball. Foren vistes exclusivament com a competència, com a mà d'obra barata? Seria possible atribuir-los també un paper d'agents —i no pas marginals o subjectes a instrumentalització— en aquestes negociacions informals en què els tres protagonistes centrals

foren estat, empresaris i obrers? Com se situaren i s'autoperceberen en aquest joc de forces? Si, com afirma Carles Enrech, en el sindicalisme moderat de les Tres Classes de Vapor que «defendía un modelo sindical basado en el oficio masculino» hi hagué «un gran número de mujeres afiliadas» (pàgina 149), caldria preguntar-se què portà a les dones a afiliar-se, o, dit d'una altra manera, seria necessari investigar quines identitats s'activaren per fer possible aquesta participació sindical femenina.

INMACULADA BLASCO HERRANZ

1. G. SANZ, *Organización y movilizaciones de propietarios agrarios en Aragón. Redes de intervención política, gestión comercial-crediticia y reproducción social, 1880-1930*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1999.
2. G. SANZ, *Propietarios del poder en tierras del Moncayo. Organización agraria y gestión de los recursos en la comarca de Tarazona, 1880-1930*, Tarazona, Centro de Estudios Turiasonenses, 1997; G. SANZ, *Las organizaciones de propietarios agrarios en Zaragoza, 1890-1923*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico», Diputación de Zaragoza, 2000.
3. Entre d'altres: G. SANZ, «Administración consultiva agraria y organización propietaria. El otro proceso de imbricación en el Estado de los hacendados aragoneses, 1907-1930», *Hispania* 208, 2001, 619-660; G. SANZ, «La Asociación de Labradores de Zaragoza (1900-1930)», *Historia Agraria*, 25, 2001, 157-196.